

МОВА ЯК ЕСТЕТИЧНИЙ ФАКТ ЗАГАЛЬНОЛЮДСЬКОЇ ТА НАЦІОНАЛЬНОЇ КУЛЬТУРИ

У статті проаналізовано закономірності естетичного функціонування мови в єдності його соціального та культурного компонентів. Пояснено емоційну та змістову тотальність мови в життєдіяльності окремої нації та всього людства.

Ключові слова: мова, загальнолюдська та національна культура, естетичне функціонування мови, культурно-мовні імплементації, естетичний мовний простір, національна логосфера, мовна полісемантичність.

В статье анализируются закономерности эстетического функционирования языка в единстве его социального и культурного компонентов. Раскрывается эмоциональная и смысловая тотальность языка в жизнедеятельности отдельной нации и всего человечества.

Ключевые слова: язык, общечеловеческая и национальная культура, эстетическое функционирование языка, культурно-языковые имплементации, эстетическое языковое пространство, национальная логосфера, языковая полисемантичность.

The article analyzes consistent patterns of aesthetic functioning of the language in the unity of its social and cultural components. The article shows the emotional and semantic totality of language in life of the nation and humanity.

Keywords: language, universal and national culture, aesthetic functioning of language, cultural and language implementations, aesthetic language space, national logosphere.

Аналіз мови, її полівимірної структури та закономірностей естетичного функціонування становить одну з фундаментальних проблем сучасної естетики і теорії культури. Мовна естетика поєднує у собі важливий соціальний і культурний компоненти. Це обумовлено тим, що онтологічна специфіка мови проявляється в неподільній єдності матеріального та ідеального, емоційних смислів та їх матеріального втілення. Тому в сучасному світі наука як ніколи потребує подальшого розвитку узагальнювальних естетичних теорій мови в усьому багатстві її якісних характеристик. Лише розкривши емоційну та смислову тотальність мови у людському бутті в усьому синтезі її проявів, можна адекватно представити її як синергетичний об'єкт дослідження.

Синергетичний підхід в інтерпретації мови як соціокультурного явища дозволяє визначити місце і роль мови у соціумі й етносі, її інтелектуальний і творчий потенціал як основи культурного будівництва. Це пов'язане з підвищеною зацікавленістю сучасних естетиків проблемами мови та їх впливу на буття національного і загальнолюдського світу. Естетика розглядає мову не як систему взаємопов'язаних і взаємообумовлених знаків, відбудованих за ієрархічними рівнями (що ми спостерігаємо у лінгвістиці), а приділяє увагу системі мови як естетичному факту загальнолюдської та національної культури. Естетика враховує те, що не кожний

мовленнєвий витвір, створений конкретною мовою, може бути віднесеним до факту духовної культури людства. До останньої слід віднести ті творіння, які відібрані часом і становлять класичні набутки людства. Маючи матеріальне втілення, вони з часом входять у скарбницю духовної культури народу, мовою якого створені, і людства загалом.

На сучасному етапі культурно-історичного розвитку суспільства, його суспільно-мовної практики спостерігається стрімка глобалізація світових проблем, необхідність урахування універсальних і специфічних характеристик поведінки та спілкування різних народів для вирішення найрізноманітніших проблем, тим більше, що багато країн розвиваються в умовах двомовності (багатомовності) або різкого зростання ролі іноземних мов у соціумі. Це характеризує стан мовних проблем на всьому пострадянському просторі, не винятком є і Україна.

Актуальність нашої статті пов'язана з необхідністю комплексного дослідження національного мовного простору в його естетичній площині. У зв'язку з підвищеною увагою до мови в сучасному суспільстві постає питання про її роль у збереженні ядра національної культури, національних традицій, принципів, системи цінностей. Зростає науковий інтерес до проблеми розуміння феномену мови як особливої естетичної реальності етносу, яка спрямовує духовну розбудову національної спільноти, її естетичної свідомості на різних рівнях їх проявів. Необхідність вивчення цього явища сучасною естетикою продиктована ситуацією, що склалась у духовній царині суспільства і окремої людини.

Розглянемо це питання більш докладно. Національна логосфера як єдина розумово-мовленнєва структура забезпечує певну цілісність як олюдненого світу загалом, так і національного зокрема. Логосфери різних культур відрізняються, вони є відображенням особливих рис, притаманних менталітету саме цього народу; рис, що у своєму синтезі забезпечують конкретний спосіб мислення, склад розуму, духовності, почуттєвості, світовідчуття. Структуру національної логосфери ми можемо дослідити методом виокремлення основоположних, ключових «понять конкретної культури», методом аналізу контекстового простору її виникнення та існування. Це дає нам підстави визначити національну логосферу як синтез можливостей мови окремого етносу.

Логосфера є динамічною, вільною системою. У своєму розвитку вона спирається на інтенційні поля свідомості народу, нації. У своєму природному стані логосфера становить опозицію будь-яким спробам обмеження, замкненості, штучного вилучення окремих її сегментів. Проте не все, що створюється людьми за допомогою мовних образів, може бути прецедентом, оскільки не все гідне наслідування та збереження: значна частина продуктів мовної діяльності не витримує випробувань часом, спрацьовується і втрачає значення. Ми переконані, що справжнім набутком культури стають лише унікальні, збережені суспільством світові тексти – взірцеві тексти, на основі яких накопичується духовний досвід, що передається від покоління до покоління. У зв'язку з цим набуває актуальності дослідження змісту понять національної логосфери та мовно-культурних імплементацій («імплементація» – від латинського «impleo» – наповнюю, виконую, означає здійснення). Стосовно мовно-

культурного аспекту імплементацій, це розширення тезаурусу загальнолюдської логосфери загалом і національної логосфери зокрема.

Лінгвоестетичний підхід до змісту цих понять, на відміну від суто філологічного, є актуальним тому, що він відкриває можливості прогнозувати мовне обличчя народу, нації в цілому на основі історичних прецедентів і визначити важливість тих культурних цінностей, які складають основу їх мовної комунікативної діяльності.

Різні аспекти зазначеної проблеми вивчали багато українських учених та суспільних діячів різних історичних часів: І. Огієнко, І. Франко, М. Грушевський, М. Костомаров, Д. Донцов, П. Куліш, І. Дзюба, В. Іванишин, В. Ісаєв, Р. Кісь, П. Кононенко, Л. Костенко, С. Кримський, В. Кубайчук, Л. Масенко, П. Мовчан, Б. Олійник, Д. Павличко, Я. Радевич-Винницький, Є. Сверстюк, В. Суханцева, А. Федь, О. Федик та багато інших.

Досліджуючи можливості та шляхи розширення тезаурусу загальнолюдської і національної логосфери, зупинимось на тих моментах, які, з нашої точки зору, є важливими. Існує естетична ментальність кожної окремої культури; однакові за смисловим навантаженням прислів'я виглядають розрізнено у різних народів, бо передані різними мовами. Наприклад, в українській мові: «Свояк свояка бачить здалеку»; у російській: «Рыбак рыбака видит издалека»; англійською мовою це ж прислів'я звучить як «Птицы с одинаковым оперением слетаются вместе». У першому прикладі це свояки, у другому – рибалки, у третьому – птахи. Тому та метафора, яку до прикладу вжив В. Шекспір англійською мовою, далеко не завжди може бути буквально перекладена українською, тому що вона являє собою ту ідіому, котра є зрозумілою англійцю і зовсім не обов'язково буде такою ж зрозумілою українцю або росіянину. Отже, має бути знайдена рівнозначна ідіома, яка ідіоми оригіналу може майже не стосуватися, але буде максимально повно передавати її смисл. Тобто потрібно знайти ідіому, близьку за контекстовим значенням до тексту оригіналу. Коли трапляються переклади такого рівня, вмикаються потужні сили розгортання мовних пластів, на поверхні з'являються архаїчні глибинні виміри, розкриваються новітні смислові вертикалі. Своє друге народження переживають рідковживані, проте давно наявні, питомі українському мовному відчуттю слова.

Високоякісний переклад можна уподібнити до плуга, який підіймає мовний чорнозем і вивертає зовні живі, незаймані пласти. Такий переклад має величезний культурний потенціал: мова починає оживати, змертвілі, нездатні до нових народжень шари мови, перетворюються на родючі ґрунти. Якісний переклад В. Шекспіра або А. Данте спроможний «розхитати» ситуацію сучасної української поезії значно більше, ніж доморослі спроби окремих літературних модерністів. Це пояснюється тим, що такі спроби є безопорними, а творити нове можна, лише спираючись на певне підґрунтя, відштовхуючись від нього. Що таке модерн? Це відступ від наявної традиції, проте потрібно цю традицію щонайменше мати. Необхідно заново відбудувати культурну вертикаль мови, і лише потім ми матимемо змогу і право поширювати її у модерновому, постмодерновому чи будь якому іншому напрямі. Інакше всі ці модернові новотвори будуть являти собою тільки мертвонароджені мовні схеми. У цьому полягає смисл мовно-культурних імплементацій, котрими

створюється інший, більш багатовимірний культурний простір.

Українській мові, яка становить основоположний чинник естетичного світу нашого народу, у край необхідні високоякісні переклади «Фауста», «Божественної комедії», «Іліади» тощо. До сьогодні українська література все ще недостатньо збагатилася якісними перекладами давньогрецьких філософів, літераторів. Конче потрібно, щоб українська мова частіше пробувала себе в імітації гекзаметра. Давньогрецький гекзаметр, як відомо, співався, а не просто сухо вимовлявся, і цим він є дуже близьким українській мові за своєю структурою: протяжність української мови, її мелодійність споріднює ці два явища всесвітнього культурного простору. Завдяки перекладам світових шедеврів українською мовою відкриваються абсолютно інші можливості.

Отже, якщо ми прагнемо до відродження української культури через мову (а її можна відродити тільки через мову), повинно відбутись могутнє «вприскування» літературних та наукових текстів, які «тримають на собі» всю європейську цивілізацію. Твори Арістотеля, Гомера, Гесіода, Овідія, В. Шекспіра, А. Данте, О. Пушкіна, Й. Гете – це «носієні конструкції» європейської цивілізації. Без цих текстів жодна європейська культура (а українська культура належить до неї), не може існувати. Без повного В. Шекспіра українською мовою, без Й. Гете, Г. Гейне, Ф. Шиллера, О. де Бальзака, П. Ронсара, Ж.-Б. Мольєра, М. Пруста, Ф. Кафки ми не маємо права іменувати себе європейською цивілізацією. «...кожний справжній поет, шукаючи натхнення на поживклих старовинних сторінках, скроплює їх живою водою свого творчого „я” – і трепетної сучасності», – зазначає М. Рильський [10, с. 485].

Таким чином, перекладаючи еталонний текст світової культури, ми вводимо його в український естетичний простір, робимо його своїм, у доброму розумінні, «привласнюємо» цей світовий шедевр. «Як... „Італійське капріччіо” є явищем російського мистецтва, як створений Шаляпіним образ Мефістофеля був здобутком російського артиста, так і Шекспір на українській... сцені – сучасне українське трактування британського генія. Гнатюк-Фігаро належить не італійській, не французькій, а українській сцені...» [9, с. 121]. Мовно-культурні імплементації, які наявні в перекладах М. Рильського, є своєрідною «мовною гостинністю», котра зближує народи, робить їх єдиною культурною спільнотою – людством.

Здійснюючи мовно-культурні імплементації високоякісними перекладами, їхні автори наближуються до метафізичного співвідношення духа і букви, думки і мови. У таких творах перекладається смисл, а не просто слово, контекст, а не лише ряд словосполучень. «У перекладі більш за все потрібно прив’язуватись до думки і менш за все до слів, хоча останні надзвичайно звабливі... я сам... навряд чи міг би вберегтись від того, щоб не втулити дзвінке слівце у російське мовлення, у простодушній упевненості, що його й інші так само зрозуміють», – пише М. Гоголь [1, с. 105].

Жива, безпосередня взаємодія з мовою раптом виявляє можливі, умовні, бажані, гіпотетичні контекстові обрії. Перекладач мимоволі залучається до захопливої гри зі словом, його значенням, виникає мовна полісемантичність. Долається природна потреба мови являти собою тайну, загадку, долається її тяжіння до певної автономії.

Тим самим для окремо взятої нації руйнується загроза замкнутися у власному монолозі, залишившись наодинці зі своєю мовою. Метою таких перекладів є вже не просто трансформація сюжету, інформація про нього, їх автори намагаються ввести цей твір у національну культуру. При цьому перекладач неминуче має справу з культурною і мовною дистанцією, яка відділяє оригінал від перекладу. «Існує сила-силенна таких фраз, висловлювань, зворотів, які нам, малоросіянам, здаються... дуже зрозумілими для росіян, якщо ми перекладемо дослівно, проте які іноді знищують половину сили оригіналу. Майже завжди сильне лаконічне місце стає незрозумілим російською, тому що воно не в душі російської мови», – зауважує в одному з листів до М. Максимовича вже згадуваний нами М. Гоголь [1, с. 104].

Перед перекладачем стоїть завдання не просто дати кальку оригіналу, а творчо перевірити чужий текст у рідній мові, враховуючи її закони й органічну структуру. Таким чином створюється нове семантичне поле, яке поєднує ментальні одиниці різних національних типів, і автор, будуючи власний семантичний простір тексту рідною мовою, прагне розуміння інтенцій, притаманних цьому текстові. До тексту оригіналу додаються елементи власного світосприйняття, власного семантичного простору, тобто відбувається інтерпретація. Зміст твору-оригіналу наново народжується в процесі поєднання семантичного простору перекладача й семантичного простору автора. Результатом такої взаємодії стає поява спільних моделей і пунктів перетину – принципово нових концептів. У народженні таких концептів – сутність мовно-культурних імплементацій як явища, що синтезує відокремлене й на основі об'єднання цього окремого створює нову цілісність, нову текстову реальність.

Семантичне поле автора являє собою усталений шар змісту, семантичне ядро, яке перекладач намагається «приживити» в рідномовне середовище. При цьому зміст тексту поглиблюється й розширюється, бо відбувається нашарування семантичних полів – поля автора і поля перекладача, утворюється конгломерат семантичних полів. Іншомовний текст, перекладений рідною мовою, відкриває для нас світ не чужий нам, проте інший, відбувається зустріч двох горизонтів світосприйняття: горизонту авторської мови й горизонту мови перекладу. Створюється спільний великий, рухливий горизонт, що перевершує теперішнє й охоплює глибини нашої свідомості, бо «мова народу – це його свідомість» [11, с. 129]. Феноменологічна очевидність завжди потребує мовного виявлення, інтерпретацій, пов'язаних з інтерсуб'єктивними вимірами. Звернення до контекстових глибин іншомовного тексту, які за своїм характером полишені лінійності прямого наслідування цього тексту, є спонтанними, креативними зверненнями, і ці звернення до контексту припускають виникнення конвенції мови як умови для успішної комунікації, спілкування. Будь-яка національна мова є тим середовищем, у якому тільки й може народитись трансцендентально-прагматична рефлексія, на якій ґрунтується і якою живиться естетична свідомість народу. При цьому не слід забувати, що хоча синтаксис і семантика різних мов відрізняються, прагнення всіх мов до комунікації є універсальним.

Власними культурними текстами національна спільнота бере на себе роль «трансцендентального національного „Я”», вона претендує на значущість своїх

текстів для універсальної інтерсуб'єктивності мови як «дому людського буття». За допомогою мовно-культурних імплементацій різні культури отримують змогу не тільки взаємопроникнення, а перш за все взаємних інтерпретацій. При цьому порівняльний аналіз «внутрішньої форми» мов (їх синтаксичних, семантичних структур), без сумніву, сприяє семантико-прагматичному розумінню, що виходить за межі окремих мов. Мова як така є явищем загальним, здатність до мовлення, володіння мовою – одна з визначальних рис людства. Мова – це обмін знаками. У ситуації мовно-культурних імплементацій обсяг такого знакового обміну невимірно зростає, і якщо брати до уваги той факт, що мова відіграє головну роль у саморозвитку окремої мовної спільноти, то важливість цієї ролі в розвитку спільноти загальнолюдської зростає пропорційно кількості окремо взятих мовних спільнот. Мова як загальнолюдський феномен містить рефлексивну властивість (на цьому, до речі, наголошував Пірс), і ця властивість дозволяє нам розмірковувати про мову, досліджувати її ніби зовні, перетворювати її на об'єкт вивчення, порівнюючи іншу мову зі своєю рідною і з мовами різних народів.

Мовно-культурні імплементації виявляють інтенційно-центричні потенціали мовних конструкцій (текстів). На первинній «гетерономності» текстів, їх «розімкненості» у світ, відкритості до зовнішніх впливів наголошує Ж. Дерріда. «Воно (слово – *В. М.*) завжди відкрите. Воно не є ані власністю свого автора, ані власністю того, до кого звернене, і його природі властиво ніколи не йти шляхом, який веде від одного дійсного суб'єкта до іншого... Автономність як стратифікація та історична потенціалізація смислу, почасти відкрита» [2, с. 362–363]. Спроби руйнації логоцентристської замкненості будь-якого тексту й обстоювання його інтенційної розгорнутості, здатності виявляти «сліди» інших текстів становлять потужний імпульс міркування вченого. Переклади українською мовою світових художніх шедеврів стануть «каталізатором» відтворення універсальних щодо свого значення домінант художнього мислення, спрямованих на формування особливої комунікаційної ситуації між автором оригіналу та українським народом. Такий діалог двох культур, безперечно, сприяв би розширенню заданого автором текстового поля, яке наповнювалось би додатковими збагаченими змістами. «Поетичне мовлення живить блукаючий, багатосмисловий корінь», – зауважує Й. Мандельштам [7, с. 69].

Цілком закономірне те, що на формування естетичного світу української нації значно впливали літературні твори. Проте не всі необхідні для цього художні форми діставали в українській літературі відповідного розвитку, а деякі з них були недостатньо розвиненими. Наприклад, не склалися належні умови для розвитку такого поширеного в Європі жанру, як роман, оскільки в силу історичних обставин провідна роль в українській літературі наприкінці XVIII століття належала поезії. Не існувало достатніх підстав і для появи трагедії, одного з провідних жанрів європейської літератури. Переважно розвиток драматичних жанрів в Україні відбувався у сфері етнографічно-побутової комедії (див. роботу П. Куліша «Хутірська філософія і віддалена од світу поезія») [4, с. 139–381].

Таким чином, в естетичному світоспогляданні українства історичними умовами утворилося певне зяяння, і хоча наступний історичний період узяв «реванш» і

збагатив домінантні напрямки художнього мислення нашого народу, проте недостатня розвиненість літератури минулого все ж позначилась на тому, що українське слово поступово «прив'язувалося» до реальності, виступало самодостатнім знаком для її позначення. Формувалось корпоративне селянське «колективне позасвідоме» [12, с. 9–126]. Такі сутнісні виміри людського буття, як соціальна природа людини, складні суспільні механізми стосунків між індивідами, на яких позначаються політичні, економічні та соціальні чинники, досить тривалий час залишались недостатньо відкритими для українців.

Між тим, буття українців як національної спільноти виявлялось саме через слово. Слово в українській ментальності стало головним орієнтиром художньо-образного засвоєння світу. Саме тому здійснення мовно-культурних імплементацій у вигляді високоякісних перекладів світової літератури може збагатити потенціал української мови, сприяти розширенню тезаурусу національної логосфери. «Психоаналіз запропонував нам регресивний рух до архаїки, феноменологія духу пропонує нам рух, відповідно до якого кожна фігура знаходить свій смисл не в тому, що їй передує, а в тому, що слідує за нею: у такий спосіб свідомість виринає із самої себе і спрямовується вперед, до майбутнього смислу...» [8, с. 33].

Естетика мовно-культурних імплементацій закорінена в глибинному загальнолюдському сенсі буття, у почуттєвому натяку на цей сенс, який людина може підхопити й артикулювати у смисловій перспективі. Іншомовні тексти, не перекладені рідною мовою, які так і залишаються чужими, а отже, незрозумілими, становлять лише гіпотетичну можливість для гносеологічного й почуттєвого аспектів буття нації. Тексти, введені за допомогою перекладів у контекстову тканину національної культури, постають як активна, дійсна форма національного буття. У цих перекладах – здатність почути інше слово й перетворити його на джерело національного смислу, адже слово – то шлях до смислу. «Культура як сукупність установ, що формують людину, і смислотворча дія та воля як джерело всіх форм та переоформлень – це є наголос скоріше на дії та на творчості на протигагу тільки можливості» [6, с. 131]. Зрозуміло, що високоякісні переклади з інших мов можуть бути здійсненими лише за умови значного заглиблення у світ іншої культури, рівноправного діалогу між двома мовами. У разі, коли іншомовну літературу мислять як абстрактний матеріал, виникають спотворені форми, з'являються «квазітексти», які не здатні передати ані авторських думок і почуттів, ані стати «своїми» для тих, хто їх сприймає.

Людина володіє природним даром засвоювати мову, а отже, і смисл. Тобто людина здатна до творення власної культури і сприймання та засвоєння іншої. Ця властивість людини надає їй самій можливість стати людиною, і ця можливість здійснюється шляхом засвоєння загальнолюдської культурної традиції як того, що передано нам минулими поколіннями. Іншомовні тексти мають власні джерела активності, власну пам'ять, і якісний переклад не є лише перебудовою одних синтаксичних конструкцій з певною семантичною навантаженістю на інші. Творчий початок мовно-культурних імплементацій полягає в тому, що, роблячи іншомовний текст надбанням усього людства, перекладач підіймає на поверхню потужні

семантичні пласти рідної мови. Не почувши того, що промовляє до нас мова іншого народу, ми збіднюємо ресурси власної мови у з'явленні нових смислів, почуттєвих полів і цінностей. «Культурний простір – це простір не територій, а притягань і відштовхувань» [5, с. 130].

Мова як рефлексивне ядро духовної культури нації забезпечує цілісність, внутрішню єдність національної культури і водночас являє собою потенційне поле бажаного культурознавчого синтезу. Сила тяжіння різних мов і сила їх відштовхування в процесі мовно-культурних імплементацій набувають того могутнього розвороту, який перетворює плоди цієї взаємодії – новонароджені слова – на вишуканий «янтар, у якому дзижчить муха дуже давно затягнута смолою, живе чужорідне тіло продовжує жити й у закам'янілості» [7, с. 68]. Кожне слово тягне за собою асоціації, які ми «вдягаємо» знов таки в «одяг слів», і ці новонароджені асоціаціями слова спрямовують нас далі. Обтяженість ця породжена магічним ядром слова людських мов: «Як відшукати чужинцеві слова, щоб висловити по-своєму те поєднання близькості й віддаленості, що ним позначено багато фраз Шекспіра?» [3, с. 150].

Отже, мовно-культурні імплементації сприяють встановленню взаємозв'язку між різними епохами та різними культурами: саме у слові відбиті культурні уявлення і традиції сучасного слову суспільства. Зіставлення та аналіз літературних текстів українських і німецьких, англійських, іспанських та інших відкриває більш об'єктивні горизонти для міркувань відносно процесів пізнання світу, національної матеріальної та духовної культури, менталітету тієї чи іншої нації. У мовно-культурних імплементаціях мова виступає вже не лише як знаряддя пізнання й комунікації, вона дозволяє не тільки досягти соціальне середовище, у якому перебуває людина, а й відчутти той самотній культурний фон, що стоїть за нею. В основу прогресу будь-якої національної культури закладений принцип пріоритету суто людських цінностей. Мовно-культурні імплементації є гармонійним поєднанням національної самотньої культури з культурою загальнолюдською.

Література:

1. Гоголь Н. В. М. А. Максимовичу / Н. В. Гоголь // Собрание сочинений в семи томах. Т. 7. Письма / Н. В. Гоголь. – М. : Художественная литература, 1986. – С. 105.
2. Деррида Ж. Підказане слово / Ж. Деррида // Письмо та відмінність / Ж. Деррида. – К. : Основи, 2004. – С. 362–363.
3. Еліот Т. С. Данте. Пекло. Есе / Томас Стернз Еліот ; [пер. з англ. М. Стріха] // Всесвіт. – 1996. – № 10–11. – С. 148–152.
4. Куліш П. Хутірська філософія і віддалена од світу поезія / Пантелеймон Куліш // Моє життя. – К. : Український світ, 2005. – С. 139–381.
5. Лисий І. Ще раз про рецензування та дискусії навколо культури / Іван Лисий // Сучасність. – 2003. – № 10. – С. 130–138.
6. Лісовий В. Спогади / Василь Лісовий // Сучасність. – 2003. – № 5. – С. 127–145.
7. Мандельштам И. Заметки о поэзии / Иосиф Мандельштам // Слово и культура. – М. : Советский писатель, 1987. – С. 68–72.
8. Рикёр П. Конфликт интерпретаций / Поль Рикёр ; [пер. с франц. И. Сергеева]. – М. : Медиум, 1995. – 415 с.

9. Рильський М. Крила нашої пісні / Максим Рильський // Як парость виноградної лози. – К. : Наукова думка, 1973. – С. 119–122.
10. Рильський М. Микола Зеров – поет і перекладач / Максим Рильський // Зібрання творів у двадцяти томах / Максим Рильський. – К. : Наукова думка, 1986. – Т. 13. – С. 484–487.
11. Холодний М. Народ крізь призму мови / Микола Холодний // Київ. – 1993. – № 10. – С. 121–133.
12. Юнг К. О психологии бессознательного / Карл Густав Юнг ; [пер. с нем. А. Кричевский] // Психология бессознательного. – М. : Канон, 1998. – С. 9–126.